
**A comparison of the two interpretative Sufi schools about verse
of "Interpretation" (Case study: Mosannafat by Ain-ol Ghozate
Hamedani and Kashf- Al asrar by Meybodi)**

Reyhane Sadeghi; PhD student of Persian Language and Literature,
Hakim Sabzevari University, Iran

Abbas Mohammadiyan; Associate Professor of Persian Language and
Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran*

Ahmad Khajeim; Assistant Professor of Persian Language and
Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

Mehyar Alavi Moghaddam; Associate Professor of Persian Language
and Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

1. Introduction

The Commentators and Qur'anic scholars have discussed about seventh verse of Surah Ale-emran (3) as key concepts such as verse of interpretation (tavil), diligent in knowledge, and explicit and similar verses. One of the reasons for the emergence of the issue of "interpretation" has been explicit and similar verses. "Interpretation" is a Quranic term in addition to the field of Quranic sciences and interpretation, is also used in the field of literature.

This word originates from the root "awl" meaning to refer and return and refer from one thing to another. Interpreting a similar word that is, justifying its appearance, in such a way that it returns to its true and original meaning and eliminates doubt. In the above verse, all the verses of the Qur'an are divided into two explicit and similar categories. The meaning of explicit verses is verses from which the meaning is clearly understood. Similar verses are those verses whose meaning is not understood by the appearance of the word and has different meanings.

Examining the issues related to Quranic sciences in the field of

* Corresponding author.

E-mail: Mohammadian@hsu.ac.ir.

Date received: 17/03/2021

DOI: 10.22103/JLL.2021.17317.2885

Date accepted: 15/08/2021

(Hamedani, 2020, p. 244) Ayn -ol Ghozat although he does not claim to have achieved the interpretation of all the similarities, but he considers himself in the group firmly grounded in knowledge. (Hamedani, 1962: p. 300); (Hamedani, 1962: p. 280)

According to Ayn -ol Ghozate Hamedani, in addition to explicit and similar verses of moghattae that should be interpreted, some Qur'anic verses should also be interpreted because it has Different aspects. The interpreter in these verses can, by reviewing and repeating and reflecting on it a lot, achieve truths commensurate with his talent and capacity. In the word of similar, the meaning cannot be understood from its appearance and one must go from the meaning of the appearance to the inside of the verse. This method of understanding is obtained through divine teaching and the taste method.

Rashid al-Din Meybodi, verses of moghattae and motashabeh considers the Qur'an as an interpretation and considers that interpretation only from God. Even firmly grounded in knowledge they do not interpret these verses and only believe in it. (Meybodi, 1982/1: p. 561) Meybodi looks at the verse with an interpretive and legislative view. However, he is not absolutely opposed to interpretation, and he considers the interpretation of the explicit of the Qur'an permissible for scholars firmly grounded in knowledge in science. In Kashf- Al asrar, we are faced with two interpretations of condemnation and approval. Interpretations that deviate from the path of Shari'a, books and traditions are not condemned, and otherwise, they are acceptable and desirable.

4. Conclusion

Ayn -ol Ghozate Hamedani accepts knowledge firmly grounded in knowledge to interpret motashabeh verses alongside divine knowledge. Although he does not claim to have achieved the interpretation of all the similarities, he implicitly mentions himself as one of the examples. If Meybodi looks at the verse of interpretation with an interpretive and legislative view and believes that the knowledge of interpreting analogies is only for God; but it is absolutely not against interpretation. In Kashf- Al asrar, we are faced with two interpretations of condemnation and approval. Interpretations that deviate from the path of Shari'a, books and traditions are not condemned, and otherwise, they are acceptable and

desirable. From the point of view of both interpretive thinkers, what should be considered as commonalities is that both of them, without any doubt, consider pure faith and submission and belief in the heart firmly grounded in knowledge necessary to the similar verses of the Holy Qur'an.

Keywords: Ayn -ol Ghozate Hamedani, Abolfazl Meybodi, verse of interpretation (hidden meaning), firmly grounded in knowledge, verses of decisive & explicit and Ambiguous.

References [in Persian]:

- The Holy Quran*. (2000). Translated by Mohammad Mehdi Fooladvand. First Edition. Qom, Dar al-Quran al-Karim, "Office of Islamic History and Education."
- Alavi Moghaddam, Mehdiyar. (2018). *Literary studies of textual hermeneutics*. First Edition, Tehran: Sokhan.
- Amoli, Seyed Haidar. (1996). Nass-ol-kosus. Translated by Mohammad Reza Jozi. First Edition, Tehran: Scientific-Cultural.
- Arab, Maryam; Modarresi, Fateme. (2011). "The position of the Qur'an and its interpretation in the Tamhidat of Ayn -ol Ghozate Hamedani". *Journal of Knowledge*. 20(2), Consecutive: 161, 97-112.
- Asadi, Mohammad; Tayeb Hosseini, Seyed Mahmoud (2011). *Research in Mohkam and Motashabeh*. First Edition. Qom: (Research Institute and University). Tehran: Samt.
- Dibaji, Seyed Mohammad Ali. (2005). "Philosophical structure of theology". *Qabsat*. 10(38), 185-208.
- Ghaffari, Farkhondeh. (2007). "Study of the opinions and thoughts of Ayn -ol Ghozat ". Seyed Mohammad Rastgoo. *Master Thesis in Persian Language and Literature*. Islamic Azad University of Kashan.
- Hamedani, Ain-ol Ghozat (1962). *Tamhidat*. By the effort of Afif osairan. Second edition. Tehran: Manouchehri.
- Hamedani, Ain-ol Ghozat. (1981). *Defaiyat*. Translated by Qasim Ansari. First Edition. Tehran: Manouchehri.
- Hamedani, Ain-ol Ghozat. (1983). *Letters of Ain-ol Ghozat* (2 volumes). By the efforts of Alinaghi Monzavi and Afif osairan. Second edition. Tehran: Manouchehri and Zavar.

- Hamedani, Ain-ol Ghozat. (2013). *Zobdatol haghayegh*. Translated by Gholamreza Jamshid Nejad I. First Edition, Tehran: Asatir.
- Hejazi, Behjat al-Sadat; Amiri Khorasani, Ahmad; Muzaffari, Muslim. (2019). "An analysis of motashabeh verses from a hermeneutic perspective based on Kashf- Al asrar" *Literary-Quranic researches of Arak University*. 7(3), 133-161.
- Hemmati, Homayoun. (2001). "Hermeneutics and the issue of text comprehension". *Journal of Women's Strategic Studies*, (12), 38-49.
- Ibn Faris, Ahmad. (1946 AH). *Mojam magaiis- ol-logat*. Researcher: Mohammad Harun Abdul Salam. First edition. Qom: Islamic Media School.
- Imam Ali (AS). (2011). *Najhj-o-balaghah*. Under the supervision of Naser Makarem Shirazi. Translated by Mohammad Reza Ashtiani and Mohammad Jafar Emami. Seventh edition. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib (AS).
- Keeler, Annabell. (2015). *Sufi hermeneutics in Kashf- Al asrar of Meybodi*. Translated by Javad Ghasemi. First Edition, Tehran: mirase maktub.
- Marefat, Mohammad Hadi. (2002). *Quranic sciences*. Fourth edition. Qom: Tamhid Cultural Institute.
- Meybodi, Abolfazl Rashid al-Din. (1982). *Kashf- Al asrar –VA-oddadol abrar*. (10 volumes), by Ali Asghar Hekmat. Fourth edition. Tehran: Amirkabir.
- Mirzaei, Narjesakhatun; Nowruzpour, Leila. (2018). "Interpretation of Quranic Verses in Tamhidat", *Quarterly Journal of Mystical Literature and Mythology*. 14(53), 321-354.
- Mohammadi, Mohammad Ali. (2002). "Interpretation from the point of view of proponents and opponents". *Bayyemat*. (36), 32-43.
- Nasri, Abdullah. (2002). "Linguistic foundations of understanding". *Soroush Andisheh*. 1(2), 264-303.
- Pournamdarian, Taqi. (1985). *mysteries in Persian literature*. First Edition, Tehran: Scientific and cultural.
- Qasemi, Fatima. (2009). "The devil in mystical literature based on the discovery of Kashf- Al asrar and the works of Ayn -ol Ghozat" Maryam Shabanzadeh. *Master Thesis in Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan*.

- Qurashi, Sayyid Ali Akbar. (1974). *Quran Dictionary*. (7 volumes), Volume 3-4. Eighth edition. Tehran: Islamic Library.
- Ragheb Isfahani, Abi Al-Qasim Hussein Ibn Muhammad. (1995). *Mofradat of Quranic words*. (4 volumes). Translated and researched by Gholamreza Khosravi Hosseini. Second edition, Tehran: Mortazavi.
- Saadati, Sahar. (2010). A comparative analytical study of the views of Ayn -ol Ghozate Hamedani on "interpretation" and "comprehension of the text". Mehyar Alavi Moghaddam. *Master Thesis in Persian Language and Literature*, Sabzevar Teacher Training University.
- Shaker, Mohammad Kazem. (1999). *Methods of interpreting the Qur'an: Semantics and methodology of interpretation in three areas: narration, esoteric and principles*. First Edition. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Souti, Abdul Rahman bin Abi Bakr. (2003). *Al-Etqan in the sciences of the Qur'an*. (Two volumes). Translated by Mehdi Haeri Qazvini. Fourth edition. Tehran: Amirkabir.
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Hussein. (1967). *Translation of Tafsir Al-Mizan*. (Forty volumes). Volume Five. Translated by Abdul Karim Nayeri Boroujerdi, Qom: Dar Al-Alam Press Foundation.
- Yazdanpanah, Sayed yadullah. (2013). "Study of the principles and foundations of mystical interpretation from the perspective of narrations". *Mystical wisdom*. 2(1), 7-24.

References [in Arabic]:

- Hamedani, Ayn -ol Ghozat. (1962). *Shakval gharib anel autan ela olamael boldan*. First Edition, Paris, Dar Biblion.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰

مقایسه دو مکتب تأویلی صوفیانه در زمینه آیه «تأویل» (مطالعه موردی: مصنفات
عین القضاة همدانی و کشف الاسرار میبیدی)
(علمی - پژوهشی)*

ریحانه صادقی^۱، دکتر عباس محمدیان^۲، دکتر احمد خواجه‌ایم^۳، دکتر مهیار علوی مقدم^۴

چکیده

مبنای اصلی نوشتار حاضر، درباره برخی از نکات مربوط به آیه تأویل (آل عمران (۳)/۷) است با تکیه بر دیدگاه‌های دو نویسنده اهل تصوف و عرفان، عین القضاة همدانی و رشیدالدین میبیدی. این دو متفکر اسلامی را باید به عنوان نمایندگان دو جریان اندیشه تأویل‌گرا در نیمه دوم قرن پنجم و آغاز قرن ششم هجری قمری دانست. هدف کلی ما، شناخت دریافت‌های ذوقی و عارفانه و تبیین تفکرات تأویل‌گرایانه عارفان، به خصوص عین القضاة و میبیدی، نسبت به متن قرآن کریم است. این پژوهش در روش گردآوری اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای بهره گرفته است و سپس به صورت کیفی به تحلیل داده‌ها با روش استدلالی می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که عین القضاة، دانش راسخان را برای تأویل آیات متشابه در کنار دانش الهی می‌پذیرد. او هرچند مدعی آن نیست که به تأویل همه متشابهات، دست یافته، به طور ضمنی، از خود به عنوان یکی از مصادیق راسخان یاد می‌کند. در صورتی که میبیدی با نگاه تفسیری و متشرعانه، به آیه تأویل می‌نگرد و بر این باور است که دانش تأویل متشابهات تنها مختص خداوند است؛ اما به طور مطلق

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۲۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۲۴

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: Mohammadian@hsu.ac.ir.

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

۴- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

DOI: 10.22103/JLL.2021.17317.2885

هم مخالف تأویل نیست. در کشف‌الاسرار، با دو رویکرد تأویلی نکو هیده و پسندیده مواجه هستیم. تأویلاتی که از جاده شریعت و کتاب و سنت عدول کند، نکو هیده و در غیر آن، پسندیده و مطلوب است. آن چه از دیدگاه هر دو متفکر تأویل گرا باید به عنوان وجوه اشتراک مد نظر قرار داد، آن است که هر دو بی هیچ تردیدی، ایمان و سرسپردگی محض و تسلیم و اعتقاد قلبی راسخان را در برابر مشابهات قرآن کریم لازم می دانند.

واژه‌های کلیدی: عین‌القضات همدانی، ابوالفضل میبدی، آیه تأویل، راسخان در علم، آیات محکم و متشابه.

۱- مقدمه

پژوهش حاضر، به بررسی مباحث کلیدی در آیه هفتم سوره آل عمران (۳) اختصاص دارد. این نکات در خصوص وقف و ابتدای بخشی از آیه و نقش او در «والرأسخون فی العلم»، محکم و متشابه، تأویل، و معانی و مصادیق راسخان در علم، به روش تطبیقی میان دو جریان اندیشه تأویل گرا در قرن پنجم و ششم و با تکیه بر مصنّفات عین‌القضات همدانی (متوفی، ۵۲۵ هـ ق) و کشف‌الاسرار رشیدالدین میبدی (نیمه اول قرن ششم) مورد واکاوی قرار می گیرد. منابع مورد استناد پژوهشگران، آثار قطعی و مسلم و در دسترس عین‌القضات همدانی (رساله شکوی‌الغریب، کتاب زبده‌الحقایق، مکتوبات و تمهیدات) و نیز کشف‌الاسرار و عمده‌الابرار ابوالفضل رشیدالدین میبدی (دوره ده جلدی) بوده است. یکی از دلایل اهمیت بررسی تطبیقی آثار عین‌القضات و کشف‌الاسرار میبدی آن است که با وجود آن که هر دو مصنف با یکدیگر معاصر بوده‌اند، یکی بیشتر نماینده تصوف عاشقانه و دیگری نماینده تصوف معتدل (عابدانه-عاشقانه) است و از این روی، دو روش یا گرایش تأویل آیات قرآن را پیش رو داشته‌اند و در تأویل آیات متشابه، جریان نسبتاً متفاوتی را دنبال کرده‌اند. نویسندگان در این نوشتار، به طرح اندیشه‌های این دو عارف مسلمان در زمینه آیه هفتم سوره آل عمران (۳) و نظریات آنان در مورد تأویل و امتیازات و مصادیق راسخان در علم می پردازند.

۱-۱- بیان مسئله

آنچه در این مقاله، مورد بررسی و تحقیق قرار می‌گیرد، تبیین دیدگاه‌ها و اندیشه‌های عین‌القضات همدانی و ابوالفضل میبدی درباره برخی نکات مربوط به آیه هفتم سوره آل عمران (۳)، از جمله «محکم و متشابه»، «تأویل» و «راسخان در علم» است. نویسندگان این مقاله در پی رسیدن به پاسخ این سؤال هستند که دیدگاه‌ها و نظریات تأویلی عین‌القضات همدانی و ابوالفضل میبدی، به‌عنوان نمایندگان دو جریان اندیشه تأویل‌گرایانه: یکی عارفی اهل سکر و دیگری عارفی اهل صحو، درباره نکات مربوط به آیه هفتم سوره آل عمران (۳)، از جمله «محکم و متشابه»، «تأویل» و «راسخان در علم» چیست؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

درباره آیه هفتم سوره آل عمران (۳) به‌خصوص مفاهیم کلیدی آن چون تأویل، محکم و متشابه و راسخان در علم و چگونگی آگاهی آنان از دانش تأویل در حوزه الهیات و علوم قرآنی تحقیقات گسترده‌ای شکل گرفته است. غالب تحقیقات، به بررسی آثار مفسران و قرآن‌پژوهان در حوزه علوم قرآنی و دین‌پژوهی اختصاص دارد، اما در حوزه تأویل و پژوهش‌های تطبیقی در زمینه آثار عین‌القضات همدانی و یا رشیدالدین میبدی می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد:

در زمینه موضوع تأویل در کشف‌الاسرار میبدی، حجازی و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیلی بر آیات متشابه از منظر هرمنوتیک با تکیه بر کشف‌الاسرار»، به بررسی و تحلیل برخی از آیات متشابه در نوبت سوم کشف‌الاسرار با رویکردهای هرمنوتیکی (سنتی و مدرن) پرداخته‌اند. میرزایی و نوروزپور (۱۳۹۷) در مقاله «تأویل آیات قرآن در تمهیدات» به تبیین شیوه‌های تأویل از منظر عین‌القضات و چگونگی انتقال از معنای اولیه آیات به معنای ثانویه روی آورده‌اند. مقاله عرب و مدرسی (۱۳۹۰) با عنوان «جایگاه قرآن و تأویل آن در تمهیدات عین‌القضات» از دیگر پژوهش‌هاست که در آن به دریافت‌های تأویلی متمایز قاضی در تمهیدات اشاره دارد. غفاری (۱۳۸۶) در پایان‌نامه ارشد خود با عنوان **بررسی آراء و اندیشه‌های عین‌القضات** به بررسی تأویلات عرفانی عین‌القضات در تمهیدات و نامه‌ها می‌پردازد. سعادتی (۱۳۸۹)، پژوهش خود را به بررسی تطبیقی

دیدگاه‌های عین‌القضات با اندیشمندان معاصر غربی در باب هرمنوتیک و فهم متن با عنوان **بررسی تحلیلی تطبیقی دیدگاه‌های عین‌القضات همدانی درباره «تأویل» و «فهم متن»** به انجام رسانده است. قاسمی (۱۳۸۸) در مقاله «ابلیس در ادبیات عرفانی با تکیه بر کشف‌الاسرار و آثار عین‌القضات» با پژوهشی تطبیقی، دو جریان اندیشه در قرن ششم را درباره ابلیس بیان می‌کند. محمدی (۱۳۸۱) در بخش‌هایی از مقاله «تأویل از نگاه موافقان و مخالفان» با طبقه‌بندی میان نظریات موافقان و مخالفان نسبت به تأویل، به بیان تناقض نگرش‌های میبدی در باب تأویل روی می‌آورد و در این زمینه به سنجش اندیشه وی با عین‌القضات می‌پردازد.

بنابراین، تا آن‌جا که بررسی شد، بیشتر پژوهشگران به جنبه‌هایی از موضوع، چون تأویل توجه نموده‌اند و یا به مطالعه موردی یکی از موضوعات و قصص قرآنی در یکی از این دو کتاب روی آورده‌اند. توجه به آیه مذکور از منظر دو مصنف با وجود عدم مشابهت حوزه کار هر یک (عین‌القضات در عرفان و ابوالفضل میبدی در تفسیر) در سطح ادبیات عرفانی و نیز بیان دیدگاه‌های هر یک در قلمرو تأویل در باب فهم متن قرآن، کار نوینی به شمار می‌آید که تاکنون پژوهشی بدان اختصاص نیافته است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

واکاوی و بررسی مباحث مربوط به علوم قرآنی در حوزه ادبیات عرفانی به گونه تحلیلی- تطبیقی راهگشای مباحث تازه‌ای در حوزه تأویل و دانش خواندن متن خواهد بود. بررسی آثار ادبی و عرفانی و منابع ارزنده‌ای چون آثار عین‌القضات همدانی و کشف‌الاسرار میبدی که خود خاستگاه انواع تفکرات اسلامی نوین در قلمرو ادبیات عرفانی خواهد بود، می‌تواند زمینه را برای دریافت چگونگی تأملات هرمنوتیکی برخی عارفان به عنوان نمایندگان نحله‌های تأویل‌گرایانه و نیز پیروان آنان در قرن‌های بعدی فراهم سازد. از طرفی، ارتباطی دوسویه را میان پژوهش‌های سنتی با تحقیقات نوین از منظر تأویل و رویکردهای هرمنوتیکی پیش روی محققان و علاقه‌مندان در این حوزه قرار دهد.

۱-۴- مبانی نظری تحقیق

آیه هفتم سوره آل عمران (۳) به لحاظ مفاهیم کلیدی آن همچون «تأویل»، «راسخون در علم»، «آیات محکم و متشابه»، مرجع ضمیر «هاء» در «مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ»، جایگاه نحوی «و» در «و الراسخون فی العلم»، محل بحث و نزاع مفسران و قرآن پژوهان بوده است. آیه چنین است:

«هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ» (آل عمران ۳/۷).

اوست کسی که این کتاب [=قرآن] را بر تو فرو فرستاد. پاره‌ای از آن، آیات محکم [=صریح و روشن] است. آن‌ها اساس کتابند؛ و [پاره‌ای] دیگر متشابهاتند [که تأویل پذیرند]. اما کسانی که در دل‌هایشان انحراف است برای فتنه‌جویی و طلب تأویل آن [به دلخواه خود]، از متشابه آن پیروی می‌کنند، با آن‌که تأویلش را جز خدا و ریشه‌داران در دانش کسی نمی‌داند. [آنان که] می‌گویند: «ما بدان ایمان آوردیم، همه [چه محکم و چه متشابه] از جانب پروردگار ماست»، و جز خردمندان کسی متذکر نمی‌شود.

۱-۴-۱- آیات محکم و متشابه و بررسی واژه «تأویل»

در آیه مذکور، کل آیات قرآن به دو دسته محکم و متشابه تقسیم شده‌اند. منظور از محکمات، آیاتی است که منظور صریح و روشن از آن فهمیده می‌شود و می‌توان آن را به مجرد تفسیر لفظی تبیین کرد. احکام در قرآن کریم به سه معنا به کار رفته است: نخست، اتقان و دقت در عمل یا گفتار که بر اساسی متین و محکم استوار باشد، که در این معنا تمامی آیات قرآن را دربرمی‌گیرد؛ دوم در معنای پایدار و ثابت بودن در برابر ناپایدار است. در این معنا مشتمل است بر احکام ثابت در شریعت و آیات غیر منسوخ؛ اما در معنای سوم به معنای استوار بودن گفتار یا کرداری است که راه خلل و شبهه بر آن بسته باشد و صرفاً در این معناست که در مقابل آیات متشابه قرار می‌گیرد. متشابهات، به آن دسته از آیات اطلاق می‌گردد که معنای آن از ظاهر لفظ، استنباط نمی‌شود و وجوه متعددی از آن محتمل است. (ن.ک: معرفت، ۱۳۸۱: ۲۷۰-۲۷۲)؛ (سیوطی، ۱۳۸۲: ۹/۲) بنابراین، چون می‌تواند بیش از یک معنا را بپذیرد می‌توان خصیصه رمزی بودن را به آن‌ها اطلاق کرد. (ن.ک: پورنامداریان، ۱۳۶۴: ۹۵) طبق گزاره‌های قرآنی، این فتنه‌جویان و بیمار دلان هستند که

متشابهات را دستاویز انحراف دیگران قرار می‌دهند؛ در صورتی که وظیفه مؤمنان در مواجهه با آیات متشابه، عدم پیروی از آن است تا از سقوط در ورطه ضلالت و فتنه مصون بمانند. یکی از دلایل پدید آمدن مبحث «تأویل» آیات متشابه بوده است. «تأویل» از اصطلاحات علوم قرآنی است که علاوه بر حوزه علوم قرآن و تفسیر، در حیطه ادبیات هم کاربرد دارد.

کلمه «تأویل»، پانزده مرتبه در هفت سوره قرآن کریم با معانی مختلف آمده است. (ن.ک: قرشی، ۱۳۵۲: ۱/ ۱۴۳-۱۴۱) این واژه از ریشه «أول» به معنای رجوع و بازگشت و سیاست (ابن فارس، ۱۳۶۶: ۱۵۹) و ارجاع دادن چیزی به چیز دیگر است و دارای چهار معنای رایج است: «۱. مرجع، مآل و عاقبت؛ ۲. تفسیر و تبیین؛ ۳. رمز و باطن؛ ۴. معنای خلاف ظاهر». (شاکر، ۱۳۷۶: ۱۴)

تأویل لفظ متشابه، یعنی توجیه ظاهر آن، به طوری که به معنای واقعی و اصیل خود باز-گردد و دفع شک و شبهه از اقوال و افعال متشابه کند. (ر.ک: معرفت، ۱۳۷۹: ۱/ ۲۳) طباطبایی، مراد از تأویل را معنایی مخالف با ظاهر لفظ می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۴۶: ۵/ ۸۲)

۲- بحث و بررسی

در این جستار به بیان دیدگاه‌های عین‌القضات همدانی و رشیدالدین میبیدی درباره تأویل و نکات مربوط به آن می‌پردازیم.

۲-۱- آیات محکم و متشابه و دانش «تأویل» از دیدگاه عین‌القضات همدانی و ابوالفضل میبیدی

به طور کلی، ماهیت آنچه عین‌القضات در زمینه تأویل مطرح می‌کند، جمله‌گی رنگ هرمنوتیکی قوی دارد. (ن.ک: همّتی، ۱۳۸۰: ۴۱) او درباره مقولاتی چون رابطه فهم و لذت، فهم و ترجمه، تک معنایی، چندگانگی معنایی (ن.ک: سعادت، ۱۳۸۹: ۵۳-۹۰)، نکات قابل تأملی ارائه نموده است.

عین‌القضات، از مجملات و مفصلات قرآنی سخن می‌گوید. مفصلات، آیاتی است که در اثنای قصص قرآنی می‌آید و مجملات در طی حروف مقطعه. (ن.ک: همدانی،

۱/۱۳۶۲: ۳۳۳) اگر حق تعالی در پرده سخن گوید و نخواهد که نامحرمان از آن قوتی خورند این بیان مجمل است و اگر خبر دهد بیان مفصل است. (ن.ک: همدانی، ۲/۱۳۶۲: ۹۸) او به جای تعریف اصطلاحات قرآنی «محکم» و «متشابه» - برخلاف آنچه که در کتب تفسیری بدان اشاره می‌شود- بیش از هر چیز به طور عام از کاربرد الفاظ متشابهی سخن می‌گوید که در قرآن و حدیث و کلام عارفان و یا سخنانش وجود دارد. در تعریف وی، «لفظ متشابه» آن است که نتوان برایش یک معنای قابل فهم برای همه مخاطبان، مطابق با همان لفظ، متصور شد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۲) چنین لفظی مجمل است و برخلاف نص صریح و قابل ادراک برای مخاطبان، نیاز به تأویل دارد. (ن.ک: همدانی، ۴۰: ۱۳۶۰)

وی غالب واژگان مذکور در *زبدة الحقایق* را در نهایت تشابه و متشابه می‌داند و می‌کوشد تا برخی از فصول کتاب را برای خواص (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۴)، به رشته تحریر درآورد. بر این پایه، از خواننده می‌خواهد تا با مشاهده الفاظ متشابه، زبان به اعتراض نگشاید؛ چرا که یادکرد معانی الفاظ متشابه آن هم به صورتی که مطابق با معنای حقیقی لفظ باشد، برایش محال بوده است. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۱۴۵) دایره شمول متشابهات، نزد قاضی، سخنان مجملی چون استوای خدا، غضب، رضا، محبت، فرح و موضوعاتی از این دست است که در قرآن و حدیث و کلام عارفان به کار رفته است. او منشأ خطای فهم را در نقص دانش بشری و ضعف در علوم عربی می‌داند. این سخنان، بیانگر آن است که عین القضاة در قلمرو زبان نیز توجه به ظاهر الفاظ و معانی واژگان و فقه اللغة را برای خوانشگران متن مهم می‌داند.

در نگرش عارف همدانی، تأویل و یا پیروی از آیات متشابه قرآن برای هرکس، نکوهیده و مذموم است؛ چرا که تأویل مختص خداوند و راسخان در علم است. او کسانی را که برای دست‌یابی به تأویل و متشابهات قرآن، در پی علم کلام می‌روند، از مبتدعان و فتانان و مصداق آیه «أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ...» (آل عمران (۳)/ ۷) به‌شمار می‌آورد. (ن.ک: همدانی، ۲/۱۳۶۲: ۴۸۸) با آن‌که دانش کلام برآمده از دین‌اندیشی در صدر اسلام بود و برای تبیین عقاید و دفاع از آن‌ها در برابر شبهات به کار گرفته می‌شد (ن.ک: دیباجی، ۱۳۸۴: ۲۰۶)، با این وصف، می‌بینیم که قاضی همدانی، خوض در این علم را برای کسانی که اهل آن نیستند، ممنوع می‌شمارد. (ن.ک: همدانی، ۲/۱۳۶۲: ۴۸۸)

به جز متشابهات و آیات مقطعه، باید به پاره‌ای آیات اشاره داشت که در حوزه متشابهات و مجملات قرار نمی‌گیرد، اما به دلیل ذوجوه‌بودنش محل تأویل است؛ یعنی آیاتی که مخاطب با تأمل بسیار و مرور و بازخوانی مکرر آن می‌تواند از ظاهر آن به بطن و از بطن آن به ظاهر در سیر و سلوک باشد و با هر بار مطالعه متن، به نکات بدیع دست یابد. این مطلب ناظر است بر حدیث نبوی مبنی بر «إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنَاً وَبَطْنَاً إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ» (آملی، ۱۳۷۵: ۷۲) و احادیث دیگری که جواز تأویل از جانب معصومین - علیهم‌السلام - را صادر می‌کند. (ن.ک: یزدان‌پناه، ۱۳۹۲: ۷-۲۴)

عین‌القضات، برای تأویل‌گر، شرایطی قایل است. تأویل‌کننده هراندازه خود را ملزم به رعایت شریعت - که طریق انبیاست - نماید و تقوا را - که شعار اهل تصوف نیز هست - سرلوحه برنامه سلوک خویش قرار دهد، مسیر ادراک به حقایق پنهان کلام وحی را هموارتر خواهد ساخت. از این روی، او با تکیه بر شریفه «وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يَعْلَمَكُمُ اللَّهُ» (بقره ۲/۲۸۲)، (و نیز: نحل ۱۶/۱۲۸) متقین را نیز همچون انبیا و راسخان، مفتخر به تعلیم بی‌واسطه (علم لدنی) از جانب خداوند می‌داند: «گمان مبر آموزش دادن حق تنها به پیامبر اختصاص دارد... هرکس در سلوک خویش به حقیقت پرهیزگاری رسید، پس او به وی ناگزیر چیزی را که نمی‌داند می‌آموزد.» (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۴) رعایت آموزه‌های شرع و دین و التزام عملی به تقوا، سمع و دیده‌ای ملکوتی برای مخاطب می‌گشاید تا وی قادر گردد کلام الهی را بی‌واسطه از پروردگار دریافت کند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۲: ۲/۱۵۰)

عین‌القضات مصمم است تا مخاطب را به تدبّر و تأمل در فحوای الفاظ و کنه معانی فراخواند و او را از توقّف در ظاهر لفظ بازدارد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۲: ۱/۳۴۹) این مطلب، به هیچ وجه ناقض التفات به ظاهر آیات نمی‌باشد. این نوع نگرش که عارف متفکر مسلمان را همواره متمسک به ظاهر و باطن متن مقدّس قرآن معرفی می‌کند، بیانگر پای‌بندی وی به دو جنبه شریعت و طریقت در نیل به حقایق و معارف نیز هست. ساختار هستی‌شناسی عین‌القضات بر سه محور شریعت، طریقت و حقیقت شکل گرفته است که شالوده‌آسایی آن بر توحید و خدامحوری قرار دارد. در مصنّفات وی آموزه‌های دینی و فلسفه اسلامی، با شور و شوق عارفانه پویایی خاصی دارد که چنین امتیازی را در نوبت

سوم کشف‌الاسرار میبیدی با آن وسعت نمی‌توان یافت. تفکرات قاضی، ذوقی و کشفی است نه فلسفی محض. این چنین اندیشه‌ای در تمام مصنّفات وی موج می‌زند.

ادراک و فهم حقیقت معانی از ظاهر الفاظ متشابه، برای مخاطب میسر نخواهد بود، جز در پرتو تأویل. با این وصف، اگر دیگران بخواهند وارد حوزه تأویل شوند، به جای تأویل، به تحریف کلام حق می‌پردازند و آن را از موضع اصلی خود دور می‌سازند. تأویل، آموختنی و دشوار است. این آموختن هم تنها از جانب خداوند نسبت به خواص صورت می‌گیرد. (ن.ک: همدانی، ۱/۱۳۶۲: ۱۳-۱۲)؛ (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۰: ۷۳)

رشیدالدین میبیدی در نوبت دوم کشف‌الاسرار با رویکرد تفسیری در مورد محکّمات و متشابهات، به تفصیل سخن می‌گوید و محکّمات را به دلیل روشن و ظاهر بودنش به لحاظ لفظ و معنا بدون اشکال و اختلاف برای همه قلمداد می‌کند. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۱۶/۲-۱۷) به عقیده او آیات محکم برای علما، قابل تأویل و تفسیر است، ولی آیات متشابه هرگز تأویل‌پذیر نیست و دانش آن منحصر در حیطة علم الهی است، به گونه‌ای که خواص هم در برابر آن سر تسلیم و تصدیق فرود می‌آورند. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/۲۴) او، در همسویی با نظر دیگر مفسران، مواردی چون خروج دجال، اطلاع از وقوع قیامت و مانند این‌ها و نیز حروف هجای اوایل سوره قرآن را از متشابهات می‌داند. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/۱۸)؛ (میبیدی، ۱۳۶۱: ۴۱)

درباره دیدگاه میبیدی نسبت به تأویل باید گفت، دریافت‌های وی از این واژه یکسان نیست. در نگرش تفسیرگرایانه به واژه، غالب آن‌چه وی دربارهٔ وجوه معنایی «تأویل» در اثر خود می‌آورد، برگرفته از اقوال دیگر مفسران اهل سنت و همسو با نظریات آنان است. او ضمن بیان نظر «مقاتل» (ف. ۱۵۰) دربارهٔ معانی واژه تأویل در آیات قرآن و ذکر مصادیقی از آیات، پنج وجه بیان می‌کند. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۷۱: ۳/۶۲۲) از منظر وی، گاه تفسیر و تأویل در ترادفند؛ لذا محکّمات را قابل تأویل و تفسیر می‌داند و گاه میان معنای تأویل با تفسیر تفاوت قایل است و نظر بر آن دارد که تفسیر، علم‌یافتن به شأن نزول و قصه آیه است و مفسّر در برخورد با الفاظ غریب، سخنان موجز یا سخنی را که حاوی قصه‌ای باشد، شرح و تفسیر می‌کند (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/۲۰)؛ اما تأویل در تقابل با نصّ و تنزیل قرار دارد (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۵/۳۳۸)؛ (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۷/۱۷۹) و آن است که برای

استنباط معنای آیه‌ای، آن را به معنی دیگری حمل کنند، به شرطی که موجب خروج از جاده شریعت و کتاب و سنت نگردد. (ن.ک: میبدی، ۱۳۶۱/۲: ۲۰) تأویل از نگاه رشیدالدین میبدی، همچنان که عین‌القضات همدانی بر آن است، به الفاظ مشترک میان معانی مختلف و یا آیات متشابه هم تعلق دارد. (ن.ک: میبدی، ۱۳۶۱/۲: ۲۰) او تأویل آیات مربوط به تشبیه و یا تأویلاتی را که از عقل بشر سرچشمه می‌گیرد، رد می‌کند و همچون عین‌القضات با تأویلات فلاسفه و متکلمان مخالفت می‌ورزد.

در هر حال، رشیدالدین میبدی به طور مطلق، مخالف تأویل نیست. او دو رویکرد تأویلی متضاد نسبت به آیات قرآن ارائه داده است: یکی مذموم و نکوهیده؛ دیگری مطلوب و پسندیده. تأویل مذموم آن است که تأویل‌گر، مغایر با کتاب و سنت در ظاهر آیات تصرف کند و آن را با تکلف به معنای دیگری حمل کند که متضمن رای شخصی اوست. در این صورت، امکان کاهش یا افزایش نابخردانه در معنی آیات از مفهوم اصلی نیز هست. این چنین تأویلی زائیده اندیشه بشری و سقیم است:

بزرگان دین و علمای سلف گفته‌اند: هیچ امانت بدان نرسد که در کتاب و سنت تصرف نکنی و از ظاهر خود بنگردانی و در آن نیفزایی و از آن بنگاهی و از تأویل و تصرف و تکلف پرهیزی، تأویل و تصرف در دین، زهر قاتل است، آن دین که بر تأویل و تصرف نهند باطل است، تأویل و تصرف فعل دشمن است، اقرار و تسلیم فعل دوست. (ن.ک: میبدی، ۱۳۶۱/۴:

(۲۴۳)

لذا، تأویل را پرمخاطره و مهلک توصیف می‌کند و راهی جز تسلیم و تصدیق پیش روی مخاطب قرار نمی‌دهد. (ن.ک: میبدی، ۱۳۶۱: ۱/ ۲-۵۶۱) از دیدگاه میبدی، تأویل شامل آیات مقطعه (حروف هجا و مبهمات) و متشابهات نمی‌شود؛ چرا که وی دانش این مقولات را مختص خداوند می‌داند. در حالی که عین‌القضات، جواز تأویل متشابهات را به راسخان در علم می‌دهد تا جایی که خود را نیز یکی از مصادیق راسخان می‌شمارد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۴۱: ۳۰۰) از نگاه میبدی، رسالت خواننده متن قرآن آن‌جا که سخن از صفات الهی است، تصدیق و تسلیم و ایمان بدان است نه تفکر و تأویل‌گری و تصرف، که بدعت محض و کفر است. (ن.ک: میبدی، ۱۳۶۱: ۲/ ۵۰۷) از سویی، در نگاه او، همچنان- که قاضی همدانی هم بر آن است، در تأویل، توجه به بطن آیه نباید منجر به نفی ظواهر

آیات گردد که در این صورت هلاکت و ضلالت در پی دارد. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۵/۳۰۷) او معتقد است که آنچه از آیات و اخبار در مورد صفات الهی است و انسان از ادراکش عاجز است، مستلزم پذیرش از سر تصدیق و تسلیم است. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۳/۵۴۳) این چنین گفتاری برآمده از تفکری است که در عین بیان تسلیم و سرسپردگی بی قید و شرط صوفیانه بر افعال الهی، ناظر بر التزام عارف و صوفی به گرایش‌های کلامی برپایه مذهب اهل سنت و حدیث درباره صفات الهی نیز هست. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۱/۵۵۷) در مذهب اهل حدیث بحث درباره ذات و صفات الهی، ممنوع است و تسلیم بی قید و شرط را در برابر آنچه خداوند از طریق قرآن و سنت نازل فرموده، توصیه می‌کند. (ن.ک: کیلر، ۱۳۹۴: ۹۵) درست است که تأویل از نظر رشیدالدین میبیدی امری ناپسند و مذموم است، با وجود این، اگر تأویل‌کننده بر پایه کتاب و سنت عمل کند، تأویلش نیکو و پسندیده است. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۸/۴۹)؛ (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۶/۲۶۵)

میبیدی، در بخش سوم تفسیر خود به اشارات و رموز و لطایف آیات روی می‌آورد. جملات و عبارات زیبا و آهنگین وی در بیان اشارات عارفان و ذکر لطایف نهفته متن، در خور تحسین است؛ با وجود این، التزام شدید وی به شریعت، موجب شده است تا از فروافتادن در وادی پرخطر تأویل‌های غامض، آن‌گونه که در آثار عین‌القضات همدانی نمود دارد، بر حذر باشد و همواره مسیر اعتدال را بییماید. رشیدالدین میبیدی، در نوبت سوم تفسیر خود، به تأویل آیات قرآن بر مذاق اهل معرفت رو می‌آورد، بی‌آن‌که از تفسیر ظاهری آیات، طبق سنت و شریعت دور گردد.

از منظر اهل تصوف و عرفان، عقل در ادراک مفاهیم باطنی قرآن، ناکارآمد است؛ بلکه، باید با پالایش درون و از مسیر دل به حقایق ناب قرآن دست یافت. آنان، الفاظ و حروف قرآن را رمز و اشاره‌ای برای دریافت باطن آیات می‌دانند و تفسیر خود را اشاری، رمزی یا فیضی و شهودی می‌نامند. این مطلب، برای صوفیانی که طریق اعتدال را در پیش دارند، بدان معنا نیست که نسبت به تفسیر ظواهر آیات بی‌اعتنا باشند؛ بلکه آنان، الفاظ و ظواهر قرآن را گذر و معبری برای ورود به ملکوت قرآن و در طول آن برمی‌شمرند. در تفسیر اشاری، عارف برای بیان حقایق قرآن، از خود قرآن استمداد می‌جوید و به عبارتی، خود را از نقل قرآن و حدیث، جدا نمی‌سازد. نوبت سوم تفسیر کشف‌الاسرار نیز اشاری

است و در تفسیر اشاری مدلول ظاهر از نظر پنهان نمی ماند. (ن.ک: سرمدی و شیخ، ۱۳۸۷: ۷۰-۸۱)

در اندیشه تأویلی مفسر و متکلمی چون میدی، نگاه صوفیانه در هاله تشرع و تعبد قرار می گیرد و در صورت ورود به لایه های زیرین متن مقدس، با رعایت جانب احتیاط و با بهره گیری از اقوال متصوفان و خداوندان معرفت، تأویلاتی را از آیه نقل می کند. این سخن بدان معنا نیست که میدی، برخلاف همدانی، روندگان معرفت را به فراتر از شریعت (طریقت و حقیقت) ترغیب نمی کند. به بیانی دیگر، تأویل و بیان اختصاصات آن در اندیشه عارف همدانی چه بسا ژرف تر و پرمایه تر از میدی برای مخاطب ارائه می شود.

همدانی، افزون بر التفات به ظواهر آیات - نه صرفاً تشابهات، بلکه آیاتی هم که محل تأویل است - با گذر عمودی از آن به بطن متن در پی نقل مفاهیم بنیادین دیگر آیه هست. منظور از تأویل در این جا، دریافت های ذوقی عین القضاة از محکمت است، نه تأویل به معنای مصطلح آن.

او فهم تشابهات را در گرو معرفت و شناخت نسبت به آیه تعریف می کند. از منظر وی، معرفت و شناخت، آن معنایی است که هرگز تعبیری از آن متصور نشود، مگر به واسطه الفاظ متشابه. الفاظ در صورتی بر آن ها «متشابه» اطلاق می شود که معانی آن ها از مدلول و ظاهر مفاهیمشان دور باشد و به عبارتی نتوانند مقصود و مفهومی را که در آن ها گنجانیده شده، برسانند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۲)؛ (ن.ک: همدانی، ۱۳۴۶، مقدمه: ۱۰۹ و ۱۰۸). از این حیث، معارف جزو علوم لدنی هستند که حقایقشان را نمی توان با عبارات متشابه درک کرد و فهم آن از طریق تعلیم الهی و روش ذوقی به دست می آید. (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۶۸؛ همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۴) بنابراین، باید گفت باب فهم معارف - که با زبان اشارت نقل می شود - بسته به ادراکات ذوقی و مکاشفه ای فرد است و تنها از طریق تعلیم الهی به اهل آن آموخته می شود؛ لذا در معارف با الفاظ متشابه سروکار داریم. تأویل، دانش و ابزاری برای تفهیم الفاظ متشابه، آن هم به واسطه خواص به دیگران است. از آن جا که الفاظ متشابه برای معانی دیگر ساخته شده اند، هنگامی که به سمع می رسند به ناچار معانی ظاهری آنها درک می شود.

آنچه در این خصوص برای هر دو صوفی به عنوان دو جریان تفکر تأویل‌گرای مسلمان اهمیت دارد، ایمان به تشابهات است. (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۴۴)؛ نیز: (همدانی، ۱۳۶۰: ۷۹)؛ (میبدی، ۱۳۶۱: ۱۱۱/۶)

سکوت و تسلیم عالمان در برابر آیات مشابه و عدم تأویل آن، چنان‌که عین‌القضات بیان می‌دارد، به دو شکل مطرح است: یکی آن‌که راسخان، مفتخر به دریافت علم لدنی و الهی‌اند و به همین دلیل، چشم بصیرت آنان گشوده‌است و فهم تشابهات برای آنان روشن‌تر از خورشید است. بنابراین، تأویل و تفسیر الفاظ چنین آیاتی برای آنان وجهی ندارد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۰: ۷۲)؛ (همدانی، ۱۹۶۲: ۳۷) همچنان‌که بارها در فصول مختلف *زبدة‌الحقایق* نیز فهم حقایق را برای راسخان، بی هیچ تأویلی درست و میسر می‌داند: «کان له معنی صحیح عند الراسخین فی العلم.» (همدانی، ۱۳۹۲: ۲۲۳) صراحت تشابهات نزد راسخان همچون تصریح مصطلحات عرفانی نزد عرفاست که برای افراد عادی جنبه تلویحی دارد (ن.ک: نصری، ۱۳۸۱: ۲۸۰) و برای عارفان در کمال وضوح است. همچنان‌که معنای سخن عاشقان را جز عاشقان ادراک نکنند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۵) این در حالی است که میبدی بر سکوت مطلق و تسلیم محض در برخورد با تشابهات تأکید می‌کند.

دلیل دیگر در عدم تأویل نزد قاضی، آن است که طلب حقایق از الفاظ منقول و مستعار و مشابه و مشکک برای دیگران در نهایت دشواری است و نتیجه‌ای جز سرگردانی و تحیر برای عوام به همراه ندارد. (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۷۱)؛ (همدانی، ۱۳۶۲: ۲۰۷/۱)

۲-۲- شیوه وقف و ابتدا در آیه «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»

درباره ویژگی نحوی و جایگاه «و» در بین واژه «الله» و «الراسخون» باید گفت قول به عطف، در میان بسیاری از علمای سنی و اکثر عالمان شیعی از جمله ابوعلی طبرسی و ابوالفتوح رازی با اذعان به بی‌وجه نبودن قرائت اهل سنت مطرح شده است و برآند که «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» جمله‌ای مستقل نیست، بلکه عطف بر «الله» است؛ در نهایت، معنای آیه چنین می‌شود که هم خداوند معنای آیات مشابه را می‌داند و هم راسخان در علم.

قول به استیناف، از عالمان اهل تسنن چون فخر رازی، طبری، کسایی و از اهل تشیع، چون طباطبایی بیان شده است. (ن.ک: طباطبایی، ۵/۱۳۴۶: ۵۲-۵۰) بر پایه این دیدگاه، باید پس از «الله» وقف نمود. در این صورت، معنای آیه متضمن این نکته است که تأویل آیات متشابه را فقط خدا می‌داند و بس؛ و راسخان در علم هم با ایمان به متشابهات، علم آن را مختص خداوند می‌دانند. (ن.ک: راغب، ۲/۱۳۷۴: ۳۰۰، ذیل «شبه»)

افزون بر این دو دیدگاه، نگرش سومی هم از سوی برخی محققان مطرح گردیده است که با جمع بین این دو نظریه، تعارض بین آن‌ها رفع می‌شود و بدین گونه «افاده همزمان دو وجه تفسیری مختلف از دو زاویه برای یک آیه، با مبنای اصولی و زبان‌شناختی، در جواز استعمال لفظ در بیش از یک معنا و چند وجه‌پذیری ساختارهای قرآنی میسر می‌شود.» (اسعدی، طیب حسینی، ۱۳۹۰: ۲۲۳) طباطبایی می‌نویسد: ممکن است کسی به حسب استعداد و توانایی‌اش از تأویل بهره بگیرد، اما بهره کلی و کامل آن مخصوص خداست. انسان می‌تواند به خاطر اعمال انسانی خود موجب پیدایش علمی مناسب با کردار شود و ممکن است مطهرین و پاکان به تأویل قرآن برسند. (ن.ک. طباطبایی، ۵/۱۳۴۶: ۱۲۴، ۱۲۱، ۱۱۱، ۸۴)

در هر صورت، «راسخان در علم» از منظر قرآن کریم دارای جایگاه ویژه و والایی هستند. مطابق هر دو تفسیر عطف و استیناف، آیه شریفه در مقام مدح آنان است.

۲-۱- شیوه وقف و ابتدا در آیه «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» از منظر عین القضاة و رشیدالدین میبیدی

در تصنیفات عین القضاة در این که عبارت «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» آغاز یک آیه جدید است یا در پی آیه قبل و مربوط به اشارت «لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ» آمده است، سخنی به صراحت و تأکید دریافت نمی‌شود. باری، عین القضاة نه مفسر قرآن است و نه رویکرد اصلی وی در آثارش محلّ مباحث تفسیری است؛ لذا جستجو پیرامون نظریه او در خصوص نقش ادبی و نحوی (واو) در «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» امری عبث است. با وجود این، هرگاه به فراخور موضوع سخن و اقتضای کلام به آیه مذکور اشارتی داشته باشد، آیه «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» را به گونه‌ای تعبیر می‌کند که نشان از عطف دانش راسخان در کنار دانش الهی دارد: «چه معنی دارد «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»؟ این

تأویل که خدا داند و راسخان در علم؛ راسخ در علم کدام باشد؟» (همدانی، ۱۳۴۱: ۴) در این صورت باید او را در زمره قایلان به واو عطف در این باره دانست. او در *زبده الحقایق* و *تمهیدات* به نحو بارزی به دانش راسخان در کنار دانش الهی اشاره دارد، به گونه‌ای که از مصادیق راسخان در علم نیز نام می‌برد.

نظر میدی در این باب، همچون نظر پاره‌ای از مفسران، مبنی بر وقف بر «الله» است. وی، با استناد به قرائت ابی بن کعب از مصحف انس و بوصالح، جایگاه نحوی «واو» را در «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» استیناف (ابتدائی) و راسخان در علم را از دانش تأویل محروم می‌داند و بر آن است که: «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ. این ابتداء سخن است، که بر اِلَّا اللَّهُ وقفی تمام است. می‌گوید که راسخان در علم از دانش تأویل نومیدند.» (میدی، ۱۳۷۱: ۲۱/۲) میدی به مقام شامخ راسخان در علم اذعان دارد؛ با وجود این، «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» را به عنوان آغاز آیه‌ای جدید، قرائت می‌کند تا تأویل را منحصر از آن خدا بداند.

بنابراین، از آن‌چه ذکر شد، می‌توان تفاوت دو روش تأویلی متن مقدس قرآن را در اندیشه دو صوفی مسلمان که یکی دارای روح قلندری و شور و شوق عارفانه و عاشقانه است، چون عین‌القضات، با دیگری که در عین گرایش به تصوف عاشقانه، ملتزم به رعایت شریعت در کنار حفظ عقاید کلامی و مذهبی اهل سنت است؛ یعنی میدی، در این باب ملاحظه کرد. میدی، با نفی هرگونه تأویلی، آن را منحصر در حیطة دانش الهی می‌داند؛ بر این اساس، موضع خویش را درباره استینافی بودن واو در آیه مذکور به صراحت اعلام می‌کند؛ اما عین‌القضات توسعه‌فایل به دانش راسخان بر تأویل، در کنار دانش الهی است.

۲-۳- بررسی معنایی راسخان در علم و مصادیق آنان

ابن فارس در معجم مقاییس اللغه می‌نویسد: «راء، سین، خاء دارای ریشه واحدی از معنای ثبات و قرارگرفتن است و هر راسخی ثابت و استوار است.» (ابن فارس: ۲/ ۳۹۵) راغب می‌گوید: «رسوخ الشیء» ثابت‌شدن و استوارماندن آن چیز در نهایت پایداری است (راغب، ۱۳۷۴/ ۲: ۶۹) و بر آن است که راسخ در علم کسی است که به علم و دانش آراسته شده و شبهه‌ای به او عارض نمی‌شود. پس، راسخان در علم کسانی هستند که با

توجه به آیه دیگر (حجرات (۴۹/۱۵) به خدا و رسولش ایمان آورده و سپس دچار ریب و شک نشده‌اند. (راغب، ۱۳۷۴: ۶۹/۲: ذیل: رسخ) و نیز (ن.ک: قرشی، ۱۳۵۳: ۸۷/۳: ذیل واژه)

۲-۳-۱- معنای راسخان و مصادیق آن از دیدگاه عین‌القضات و میبیدی

عین‌القضات با تبیین واژه «راسخان» در حوزه‌های روایی و قرآنی، می‌کوشد تا مصادیق این گروه را معرفی کند. منظور از حوزه روایی، آن دسته از روایات اسلامی است که در منابع فریقین، در معنانشناسی راسخان در علم با آن رو به رو می‌شویم. بر این پایه، وی به دعای حضرت رسول (ص) درباره ابن عباس، مبنی بر تعلیم دانش تأویل از جانب خدا اشارت دارد. عین‌القضات اگرچه معتقد است که با تکرار و تعمق در کلام وحیانی می‌توان به فراخور حال و استعداد به تأویل آیات پرداخت، اما این عمل را سزاوار هر تازی‌دانی که تنها به ظاهر قرآن و حدیث بسنده کند، نمی‌داند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۲: ۱۲/۱-۱۳)

آنچه عین‌القضات در حوزه روایی مطرح کرده، بیانگر جنبه ایجابی در مورد راسخان است. وجه ایجابی، حاکی از نفوذ راسخان در حریم دانش عمیق است. (ن.ک: اسعدی و طیب حسینی، ۱۳۹۰: ۲۳۶) از سویی توضیح این مطلب که راسخان در علم چه کسانی هستند و چه ویژگی‌هایی دارند، در نگاه و نگرش عارف تأویل‌گرایی چون عین‌القضات همدانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از منظر وی، ادراک احوال آخرت با نور نبوت صورت می‌گیرد. راسخان نیز در فهم احوال آخرت در کنار گروهی از اولیا قرار می‌گیرند و شایسته تأویل آن هستند. (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۴۶)؛ (همدانی، ۱۳۶۰: ۱۸)

از صفات دیگر راسخان در علم، ایمان به غیب است. (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۲: ۲۷/۱) همدانی با تأکید بر این که ایمان راسخان بر ادراک آنان نسبت به آیات تقدم دارد، این نکته را بیان می‌کند که ممکن است راسخان هم به ادراک حقایق، اعم از متشابهات یا آیات محل تأویل، دست نیابند، اما در تصدیق و ایمان قلبی‌شان به آیات جای هیچ تردیدی نیست. در واقع، این تسلیم و ایمان در اثر نوعی ادراک عاید فرد می‌شود. از این جاست که او، بیش از هر چیز بر «ایمان» تأکید دارد:

...قرآن در پرده است و تو نامحرم، هرگز تا جان خود در طلب او نبازی، او خود را وا تو ننماید؛ زیرا که تا خدمت او نکنی چندین سال، محرم نگردی. کُنَّا تَعْلَمُ الْإِيمَانَ ثُمَّ تَعْلَمُ الْقُرْآنَ.

به چه کار آید که تو هر روز ختمی بکنی... اوّل دیده طلب کن، آن‌گه طمع کن که قرآن خوانی یا دانی... (همدانی، ۱۳۶۲: ۱۳۷/۱)

این چنین مطلبی مبنی بر تقدّم ایمان بر فهم، با آن‌چه در مکتب اگوستین (۴۳۰-۳۵۴م.) مطرح است، مشابهت دارد. باور به اصالت «ایمان» به مثابه زیربنای فهم کتاب مقدّس از اندیشه‌های اصلی اوست. (ن.ک: علوی مقدّم، ۱۳۹۷: ۶۶-۷۰)

دقیقه‌ای دیگر که می‌توان به عنوان یک جریان فکری روشمند در فهم متن در اندیشه عین‌القضات قلمداد کرد، آن است که هرچند علم لدنی، موهبتی از جانب خداوند بر راسخان علم است؛ با این وصف این بدان معنا نیست که آنان از سیر و سلوک و نیز ارتباط مستمر با متن و خوانش مکرّر الفاظ آن مستغنی باشند. همدانی، بر ممارست و استمرار و بازخوانی مکرّر متن، تأکید فراوان دارد. بر این پایه است که گزینش اندک واژه‌ها در جهت تکرار و بازنگریستن در آن‌ها را به مخاطبان توصیه می‌کند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۸، ۲۸۱)

نکته دیگر که عین‌القضات بدان می‌پردازد، در باب چگونگی نقل حقایق عالم غیب برای عوام است. عارف چون بخواهد حقایق را برای مخاطب در عالم حسّ و ماده بر زبان بیاورد، ناگزیر است تا با لباس الفاظ و در کسوت حروف عالم شهادت، با مخاطب ارتباط ایجاد کند. بنابراین، پرواضح است که واژه‌های مستعار از جهان شهادت قادر به تبیین حقایق جهان غیب نخواهد بود؛ زیرا معانی به کاررفته در این واژه‌ها از مدلول و ظاهر مفاهیمشان بسیار دورند؛ در این صورت، الفاظ در قالب مجمل و متشابه قرار می‌گیرد و مستمعان ناگزیرند در هنگام شنیدن آن‌ها، همان مفاهیم نخستین عالم ماده را از ذهن بگذرانند و همین مطلب بر فهمشان پیشی می‌گیرد. از این‌رو، سالکان به‌ضرورت، به تغییر تعابیر خود نیازمند شده‌اند تا به واسطه آن واژه‌ها، حقایق را به دیگران تفهیم نمایند. این در حالی است که حقایق نهفته عالم غیب برای راسخان در علم، راز و رمز خود را از دست می‌دهد و معنایی درست و مبرهن دارد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۷۶ و ۲۰۱ و ۲۲۲)

عین‌القضات همدانی در رساله شکوی‌الغریب به این نکته اذعان دارد که توضیح و تفسیر الفاظ مجمل برای راسخان، روشن‌تر از آفتاب است (ن.ک: همدانی، ۱۳۶۰: ۷۲)؛ همچنان‌که سخنان غامض و یا دشوار در باب مباحث معرفتی نیز از این گونه‌اند و تأویل آن

برای راسخان در علم، پنهان و پیچیده نیست. (ن.ک: همدانی، ۱۹۶۲: ۳۷) او معتقد است در صورت تخلُّق به اخلاق الهی و رعایت مراتب تقوا و سیر و سلوک، خواننده متن به مرتبه‌ای ارتقا خواهد یافت که آیات، با او به گفتگو می‌نشیند. این مطلب، ناظر به سخن امام علی (ع) است که فرمود: «ذَلِكَ الْقُرْآنَ فَاسْتَنْطِقُوهُ وَ لَنْ يَنْطِقَ وَلَكِنْ أَخْبِرْكُمْ عَنْهُ...» (امام علی، ۱۳۹۰: ۳۴۰): این نور همان قرآن است. آن را به سخن آرید، اگرچه هرگز با زبان عادی سخن نمی‌گوید، اما من از جانب او شما را آگاهی می‌دهم. در واقع، همدانی بر این باور است که در پرتو معرفت نفس و تقرُّب به گوینده متن (متکلم) است که متن با مخاطب به سخن در می‌آید و حقیقت آن بر خوانشگر مکشوف و در نتیجه متشابهات نیز چون محکّمات می‌گردد:

...این جا مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ خود ضرورت بود. خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ در دیده تو ظاهر گردد. الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى تو را مکشوف گردد. يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ تو را محقق شود. يُنَزِّلُ اللَّهُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا بر تو تجلی کند. متشابهات همه تو را محکّمات شود. این که در شرع گویند که تَخَلَّفُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ و قرآن گوید: كُونُوا رَبَّانِيِّينَ همه این را دان که می‌رود در حق ایشان... (همدانی، ۱۳۶۲: ۱/۳۵۹)

در اندیشه و نگرش عین القضاة، علم لدنی مختصّ پیامبر (ص) نیست، بلکه افرادی که به حقیقت تقوا و پرهیزگاری رسیدند، نیز در شمار برخورداران علم لدنی محسوب می‌شوند. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۴) از سویی، آن هنگام که علم لدنی بر بنده افزوده گردد، دیگر به تأویل‌گری متن محتاج نیست؛ چراکه «تأویل» برای ادراک حقایق نهفته درون متن است و تا آن هنگام ضرورت دارد که چشم معرفت و بصیرت انسان گشوده نشده باشد؛ همان‌طور که موسی (ع) حقیقت کار خضر (ع) را درک نکرد تا آن‌جا که خضر (ع) گفت: «سَأُبَيِّنُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا» (کهف ۱۸/۷۹)؛ درحالی که اگر تا هنگام گشوده شدن چشم معرفت می‌شکیبید، بی‌وساطت تأویل، به مشاهده حقیقت نایل می‌شد. (ن.ک: همدانی، ۱۳۹۲: ۲۴۲-۲۴۴)

عین القضاة مصداق عینی راسخان در علم را نیز چنین وصف می‌کند که برای وی نُه تن از علمای راسخ معلوم شده‌اند. وی بی‌آن‌که به نام‌های این نُه تن اشاره‌ای نماید به

فاش شدن نفر دهم نیز طی واقعه‌ای که برایش رخ می‌دهد، اذعان می‌کند. قاضی همدانی، تنها در گزارش واقعه‌ی اخیر از احمد و محمد غزالی به عنوان راسخان در علم نام می‌برد:

ای دوست مدّت‌ها بود که مرا نُه تن از علمای راسخ معلوم بودند؛ و لیکن امشب، که شب آدینه بود که ایام کتابت بود، دهم را معلوم من کردند و آن خواجه امام محمد غزالی بود- رحمه الله علیه- احمد را می‌دانستم، اما محمد را نمی‌دانستم؛ محمد نیز از آن ماست. (همدانی، ۱۳۴۱: ۲۸۰)

این که در واقعه مذکور به وی گفته می‌شود: «محمد نیز از آن ماست» بیانگر آن است که عین‌القضات خود نیز از همین گروه است. مؤید این سخن را باید در بخش‌های دیگر سخنانش دریافت. وی در تمهیدات از این ادعا پرده برمی‌دارد:

هر که خواهد که بی‌واسطه، اسرار الهیت شنود؛ گو: از عین‌القضات همدانی بشنو. «إِنَّ الْحَقَّ لَيَنْطِقُ عَلَى لِسَانِ عُمَرَ» این باشد. اگر ممکن باشد که از سمع و بصر و حیوة و علم و قدرت حق- تعالی- چیزی از موجودات و مکونات بیرون باشد، ممکن بود که از سمع و بصر و قدرت چنین رونده خالی و بیرون باشد. هرچه در موجودات بود بر وی پوشیده نباشد «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ». این جا حلول روی نماید؛ سرّ «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ» باش. (همدانی، ۱۳۴۱: ۳۰۰)

آن‌چه رشیدالدین میبیدی به عنوان جریان فکری دیگر تأویل‌گرای قرن ششم درباره راسخان بیان می‌کند، بسیار ساده‌تر و محدودتر از عین‌القضات همدانی است. او در بخش اول تفسیر که به ترجمه فارسی آیه روی می‌آورد، «راسخان در علم» را در آیه هفتم شریفه آل‌عمران به «تمام‌دانشان که در علم پای بر استواری دارند» (میبیدی، ۱۳۶۱: ۱۶/۲) و در آیه ۱۶۲ سوره نساء به «دور‌درشدگان در علم» (میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/۷۶۱) اطلاق می‌کند. مصنف در ذکر مصادیق راسخان در علم و این که آنان چه کسانی هستند، به جای ذکر شخص یا اشخاص حقیقی، تنها به بیان ویژگی‌های عالمان راسخ می‌پردازد و در این باره نیز چون متکلمان مفسر به نقل اخبار و روایات سخنان پیامبر (ص) و یا گفتار صحابه، تابعان و دیگر محدثان بسنده می‌کند تا از طریق این روایات به فضایل روحی و اخلاقی راسخان اشاره نموده‌باشد. او بر خلاف عین‌القضات، خود نظر مستقلی را در این باب ارائه نمی‌دهد:

ابن عباس گفت: رسوخ ایشان و ثبوت ایشان در علم آن است که گفتند: آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا- همان است که عایشه گفت: «مِنْ رُسُوحِ عِلْمِهِمُ الْإِيمَانُ بِمُحْكَمِهِ وَ مُتَشَابِهِهِ وَإِنْ لَمْ يَعْلَمُوا تَأْوِيلَهُ»- از مصطفی (ص) پرسیدند که راسخان در علم کدام‌اند؟ گفت: «مَنْ بَرَّتْ يَمِينَهُ وَ صَدَقَ لِسَانُهُ، وَ اسْتَقَامَ قَلْبُهُ وَ عَفَّ بَطْنُهُ وَ فَرَجَهُ، فَذَلِكَ الرَّاسِخُ فِي الْعِلْمِ».

روایت مذکور از پیامبر (ص)، بیانگر این است که هر کس این خصلت‌ها را (یعنی دستش به نیکی، زبانش به راستی، دلش به استواری و شکمش دارای عفت و پاکی باشد)، در خود به صورت ملکه درآورده باشد، می‌تواند از جمله راسخان در علم باشد. میبیدی در تفسیر این بخش آیه در نوبت دوم کشف‌الاسرار با اشاره به آیه «لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ» (نساء ۱۶۲/۴) معنای هر دو را متضمن این نکته می‌داند که راسخان در علم، از ایمان آورندگان به تمام آیات الهی اعم از محکم و متشابه‌اند، چه آن را دریافته باشند و چه نادر یافته. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۷۱: ۲/ ۲۱) او در نوبت سوم تفسیر خود، ذیل آیه ۱۶۲ نساء (۴)، به ذکر امتیازات راسخان اشارت دارد که ایشان با طی مراحل سلوک و عمل به موازین شرع به مرتبه حقیقت و اسرار آن راه خواهند یافت: «راسخان در علم ایشانند که علم شریعت بیاموختند، و آن‌گه به اخلاص آن را کار بستند، تا علم حقیقت اندر سر بیافتند، چنان‌که مصطفی (ص) گفت: «مَنْ عَمِلَ بِمَا عِلِمَ وَ رَزَقَهُ اللَّهُ عِلْمًا لَمْ يَعْلَمْ» (میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/ ۷۷۵)

بنابراین، همان‌گونه که عین‌القضات همدانی راه نیل به فهم متن را برای راسخان، مستلزم رعایت تقوای الهی و پالایش نفس از رذایل و نیز مجاهدت ایشان می‌داند، رشیدالدین میبیدی نیز بر همین عقیده است. البته اگر عین‌القضات تکرار و بازخوانی ظاهر الفاظ را از مقلدات فهم متن قرآن برمی‌شمرد، میبیدی آن را در عمل و پای‌بندی به شرایع دین و پیروی از استاد و کسب دانش، می‌بیند. وی در تفسیر راسخان در علم، آنان را متصف به علوم شریعت، طریقت و حقیقت می‌داند، علومی که آموختنی، معاملتی و یافتنی است. اولی را از استاد، دومی را از پیر و سومی را باید از حق آموخت؛ بنابراین، راسخان، علم شریعت را می‌آموزند سپس با اخلاص به کار می‌بندند تا حقیقت را در سر خویش بیابند. (ن.ک: میبیدی، ۱۳۶۱: ۲/ ۷۷۴) درباره کیفیت مواجهه راسخان با آیات متشابه و یا

مجمعل نیز میبیدی اندیشه‌ای موافق با عارف همدانی، مبتنی بر ایمان و تسلیم و تصدیق دارد؛ چرا که بخشی از این تفکر از اندیشه مذهبی و کلامی میبیدی نشأت می‌گیرد.

۳- نتیجه‌گیری

در این پژوهش با واکاوی مصنفات عین‌القضات همدانی و مقایسه آن با کشف‌الاسرار رشیدالدین میبیدی در خصوص آیه تأویل به نتایج زیر دست یافتیم:

۱. خوانش عین‌القضات همدانی از آیه تأویل چنان است که وی دانش راسخان را برای تأویل متشابهات در کنار دانش الهی می‌پذیرد، اما رشیدالدین میبیدی، با دیدگاه تفسیری به آیه، تأویل را مختص باری - تعالی - می‌داند؛ لذا جایگاه نحوی «واو» را در آیه، برخلاف عین‌القضات، استینافی برمی‌شمرد.

۲. در اندیشه عین‌القضات، تأویل تنها راه ادراک حقایق و معارف الهی است که با گذر از ظاهر لفظ - و نه نفی آن - می‌توان به بطن متن راه یافت. او تأویل را گذر از زبان عبارت به اشارت و عبارت می‌داند که تأویل‌گر برای ارتباط و تفهیم حقایق برای مخاطبان از زبان اشارت سود می‌جوید که ظاهر الفاظ آن از عالم شهود است و در صورتی که چشم بصیرت برای فرد گشوده شود، دیگر ابزار تأویل کارآمد نیست؛ چراکه به واسطه بصیرت، مکاشفه‌ای فراسوی زبان بشری را از سوی خداوند تجربه خواهد کرد و در نتیجه، حقایق و اسرار آیات کماهی برای او اظهر من الشمس خواهد بود. لذا رعایت تقوا و پای‌بندی بر شریعت و سیر و سلوک در عالم طریقت مورد تأکید اوست؛ از این روی، متقین را همچون راسخان در علم، از برخورداران علم لدنی محسوب می‌کند. اما تأویل در نظر عارف متشرعی چون میبیدی با دو وجه نکوهیده و پسندیده مورد بررسی قرار می‌گیرد. از منظر وی، تأویلاتی که از جاده شریعت و سنت عدول کند و متضمن تفسیر به رای باشد، ناپسند و در غیر آن، پسندیده و مطلوب است. او با اعتقاد به وجود بطون متعدّد در آیات با استناد به روایات، برای قرآن و جوهی قایل است و تأویل آن را با احتساب شرایطی مقبول می‌داند.

۳. در باب مصادیق راسخان در علم باید گفت عین‌القضات موضع خود را به صراحت مشخص می‌کند. افزون بر آن، وی خود را به طور ضمنی، یکی از راسخان در علم می‌داند. در صورتی که میبیدی نه چنین ادعایی را برای خود قایل است و نه مصداق آن را در فردی

تعریف می‌کند. در حقیقت میبیدی، خویشتن دارانه و متشرعانه عمل می‌کند و تنها به نقل روایات و اخبار از بزرگان اکتفا می‌کند.

۴. ایمان به غیب پیش از ادراک آن، مورد تأکید عین‌القضات است. از دیدگاه او رسالت خواننده متن قرآن، ایمان و تسلیم در برابر متشابهات (مجملات، صفات الهی، حروف مقطعه) است و همواره خود نیز بدان اعتراف دارد. جای پای این چنین تفکر مؤمنانه در اندیشه میبیدی نیز وجود دارد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. قرآن مجید. (۱۳۷۹). ترجمه محمد مهدی فولادوند. چاپ اول. قم، دارالقرآن الکریم «دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی».
۲. آملی، سیدحیدر. (۱۳۷۵). **نص النصوص**، ترجمه محمدرضا جوزی. چاپ اول، تهران: علمی-فرهنگی.
۳. امام علی (ع). (۱۳۹۰). **فهیج البلاغه**. زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، ترجمه محمدرضا آشتیانی و محمدجعفر امامی. چاپ هفتم، قم: امام علی بن ابیطالب (ع).
۴. ابن فارس، احمد. (۱۳۶۶ق). **معجم مقاییس اللغة**. محقق: محمد هارون عبدالسلام، چاپ اول. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۵. اسعدی، محمد؛ طیب حسینی، سید محمود. (۱۳۹۰). **پژوهشی در محکم و متشابه**. چاپ اول، قم: (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه). تهران: سمت.
۶. پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۴). **رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی**. چاپ اول، تهران: علمی-فرهنگی.
۷. حجازی، بهجت‌السادات؛ امیری خراسانی، احمد؛ مظفری، مسلم. (۱۳۹۸). «تحلیلی بر آیات متشابه از منظر هرمنوتیک با تکیه بر کشف‌الاسرار». پژوهش‌های ادبی-قرآنی. دانشگاه اراک، سال هفتم، شماره سوم، صص ۱۶۱-۱۳۳.
۸. دیباجی، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۴). «ساختار فلسفی کلام». قیسات. سال دهم، شماره ۳۸، صص ۲۰۸-۱۸۵.

۹. راغب اصفهانی، ابی القاسم حسین بن محمد. (۱۳۷۴). **مفردات الفاظ القرآن**. (۴جلد). ترجمه و تحقیق غلامرضا خسروی حسینی. چاپ دوم، تهران: مرتضوی.
۱۰. سعادت، سحر. (۱۳۸۹). «بررسی تحلیلی-تطبیقی دیدگاه‌های عین‌القضات همدانی درباره «تأویل» و «فهم متن»». مهیار علوی مقدم. پایان‌نامه ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت معلّم سبزوار.
۱۱. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۳۸۲). **الاتقان فی علوم القرآن**. (دو جلد). ترجمه مهدی حائری قزوینی. چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
۱۲. شاکر، محمد کاظم. (۱۳۷۶). **روش‌های تأویل قرآن: معناشناسی و روش‌شناسی تأویل در سه حوزه روایی، باطنی و اصولی**. چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۳. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۴۶). **ترجمه تفسیر المیزان**. (چهل جلد)، جلد پنجم. ترجمه عبدالکریم نیری بروجردی. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۱۴. عرب، مریم؛ مدرّسی، فاطمه. (۱۳۹۰). «جایگاه قرآن و تأویل آن در تمهیدات عین‌القضات همدانی». *مجله معرفت*. سال بیستم، شماره دوم، پیاپی: ۱۶۱، صص ۹۷-۱۱۲.
۱۵. علوی مقدم، مهیار. (۱۳۹۷). **مطالعات ادبی هرمنوتیک متن‌شناختی**. چاپ اول، تهران: سخن.
۱۶. غفاری، فرخنده. (۱۳۸۶). «بررسی آراء و اندیشه‌های عین‌القضات». سیدمحمد راستگو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان.
۱۷. قاسمی، فاطمه. (۱۳۸۸). «ابلیس در ادبیات عرفانی با تکیه بر کشف‌الاسرار و آثار عین‌القضات». مریم شعبانزاده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
۱۸. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۵۳). **قاموس قرآن**. (۷-جلد)، مجلد ۴-۳، چاپ هشتم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. کیلر، آنابل. (۱۳۹۴). **هرمنوتیک صوفیانه در تفسیر کشف‌الاسرار میبیدی**. ترجمه جواد قاسمی. چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
۲۰. محمدی، محمدعلی. (۱۳۸۱). «تأویل از نگاه موافقان و مخالفان». *بیتات*. شماره ۳۶، صص ۳۲-۴۳.
۲۱. معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۱). **علوم قرآنی**. چاپ چهارم، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.

۲۲. میرزایی، نرجس خاتون؛ نوروزپور، لیلا. (۱۳۹۷). «تأویل آیات قرآن در تمهیدات»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی. سال ۱۴، شماره ۵۳، صص ۳۵۴-۳۲۱.
۲۳. میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۶۱). **کشف الأسرار و عدده الأبرار**. (۱۰جلد)، به کوشش علی اصغر حکمت، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
۲۴. نصری، عبدالله. (۱۳۸۱). «مبانی زبان شناختی فهم». *سروش اندیشه*. سال اول، شماره دوم، صص ۳۰۳-۲۶۴.
۲۵. همتی، همایون. (۱۳۸۰). «هرمنوتیک و مسأله فهم متن». *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۱۲، صص ۴۹-۳۸.
۲۶. همدانی، عین‌القضات. (۱۳۴۱). **تمهیدات**. به کوشش عقیف عسیران. چاپ دوم، تهران: منوچهری.
۲۷. همدانی، عین‌القضات. (۱۳۶۰). **دفاعیات**. ترجمه قاسم انصاری. چاپ اول، تهران: منوچهری.
۲۸. همدانی، عین‌القضات. (۱۳۶۲). **نامه‌های عین‌القضات**. (۲جلد)، به کوشش علینقی منزوی و عقیف عسیران، چاپ دوم، تهران: منوچهری و زوآر.
۲۹. همدانی، عین‌القضات. (۱۳۹۲). **زبدة الحقایق**. ترجمه غلامرضا جمشید نژاد اول. چاپ اول، تهران: اساطیر.
۳۰. یزدان‌پناه، سیدیدالله. (۱۳۹۲). «بررسی اصول و مبانی تأویل عرفانی از منظر روایات». *حکمت عرفانی*. سال دوم، شماره اول، صص ۲۴-۷.

ب) منابع عربی

۱. همدانی، عین‌القضات. (۱۹۶۲ م). **شکوی الغریب عن الأوطان إلى علماء البلدان**. چاپ اول، پاریس، دار بیلیون.